

Ա. Ն. ՇԱՀԻՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՋՔԱՐԵՐԻ ԱՐՎԵՍՏԸ

«Բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մե-
րում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատակի»:

ՄՈՎՍՍՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

այ ժողովրդի հեթանոսական շրջա-
նի քանդակագործական արվեստի
և պատմության մասին մեզ շատ
քիչ տեղեկություններ են հասել:
Սակայն քրիստոնեության ժամանակաշրջա-
նից սկսած ունենք արդեն բավականաչափ
մատենագրական տեղեկություններ և նյու-
թական մշակութային հուշարձաններ, որոնք
բավական լայն գաղափար են տալիս քան-
դակագործական մոտիվների առաջացման
մասին:

Քանդակագործական արվեստի զարգա-
ման համար Հայաստանում կային նյութա-
կան անհրաժեշտ պայմաններ: Հայկական
լեռնաշխարհը հարուստ է եղել շինարարների
և շինանյութերի տարբեր տեսակներով (բա-
զալտով, գրանիտով, մարմարով, տարբեր
գույների ու տեսակների տուֆ քարերով, շի-
նափայտով և զանազան մետաղներով): Այս
հանգամանքը նպաստում էր որմ-
նադրության, քարկոփության, քարտաշու-
թյան, քանդակագործության, փայտամշա-
կության և մետաղամշակության զարգացմա-
նը:

Հեթանոսական շրջանում քանդակագոր-
ծության մեջ օգտագործվում էին քարը, ար-
ծաթը, ոսկին, փայտը և այլն: Գրիգոր Լու-
սավորիչը, դիմելով հայոց Տրդատ թագավո-
րին, ասում է. «... և ի բաց թողէք այսուհետև
պղծութեան պաշտամունսդ, զքարեղէն,
զարծաթեղէն և զոսկեղէն պղնձաձող պատկե-
րացդ, զի սուտ են և սնոտի»¹:

Քրիստոնեության շրջանում քանդակները
հանդես են գալիս տարբեր հուշարձանների՝
կոթողների, տաճարների, աշխարհիկ և
եկեղեցական շինությունների ու մահար-
ձանների վրա:

Միջնադարում հանդես եկող քանդակաշին
մոտիվները կարելի է բաժանել չորս հիմնա-
կան խմբերի՝ բուսական, երկրաչափական,
կենդանական և կենցաղային:

Հայաստանում Դ—Է դարերում ծայր առած
շինարարական ծավալուն աշխատանքները
լայն թափ հաղորդեցին քանդակագործության
հետագա զարգացման: Բավական է նշել, որ
սկսած է դարից հայտնի է ճարտարապետնե-
րի ու քանդակագործների մի պատկանելի
սերունդ: Այդ բույլի մեջ փայլել են Զվարթ-
նոցի է դարի հույսկապ տաճարը կառուցող
Հոհանն, Անիի Ժ—ԺԱ դարերի ճարտարապետ
և Կոստանդնուպոլսի Այա-Սոֆիայի աշխար-
հահույսկ տաճարի գմբեթը վերականգնող
անմահ Տրդատը, Վասպուրականի և հատ-
կապես Աղթամարի ճարտարապետական
կոմպլեքսի կառուցող-ճարտարապետ Ման-
վելը, Գեղարդա վանքի վիմափոր տաճար-
ների կառուցող անվանի ճարտարապետ Գալ-
ձակը (ԺԳ դ.), Վեցիկ ճարտարապետը
Կեչառիսում (ԺԳ դ.), Պողոսը Գոշավանքում
(ԺԳ դ.), բազմավաստակ ճարտարապետ,
քանդակագործ և գրիչ, հայտնի գիտնական
Մումիկը Սյունիքում (ԺԳ—ԺԴ դ. դ.) և շատ
ուրիշներ:

Այս շրջանում քանդակագործությունը
և ճարտարապետությունը ինքնուրույն զբաղ-
մունք էին դարձել և պատկանում էին ոչ

¹ Ագաբանգեղոս, «Պատմութիւն հայոց», Տփղիս,
1909 թ., էջ 121:

Նկար 1

այնքան արհեստի, որքան արվեստի ճյուղին:

Խաչքարային արվեստի ամենածաղկուն շրջանը հանդիսանում է ԺԳ դարը, որպիսի հանգամանքը բացատրվում է երկրում տիրող խաղաղ ժամանակաշրջանում վերսկսած շինարարական աննախընթաց ծավալմամբ:

Թ. Թորամանյանը գրում է, որ ԺԳ դարից «մեզ ժառանգություն են մնում ոչ միայն շինարարական կատարելություններ, այլև ուճերի այնպիսի նշանակալից ու հանդուգն ձևակերպումներ, որոնց համար մենք միշտ հպարտ պիտի լինենք»²:

ԺԶ—ԺԷ դարերում խաչքարային արվեստը ծաղկում է Հին Ջուղայում:

Արաքսի ափին պատմական Ջուղան Հայկական խոշոր կենտրոն էր հանդիսանում: Ահա այստեղի գերեզմանոցում (որը փուլած է Արաքսի ձախ ափին ընդարձակ տարածության վրա) գտնվում են կիսով չափ պահպանված, մի քանի հազարի հասնող և տասնյակ կառուցողական ձևերով, յուրահա-

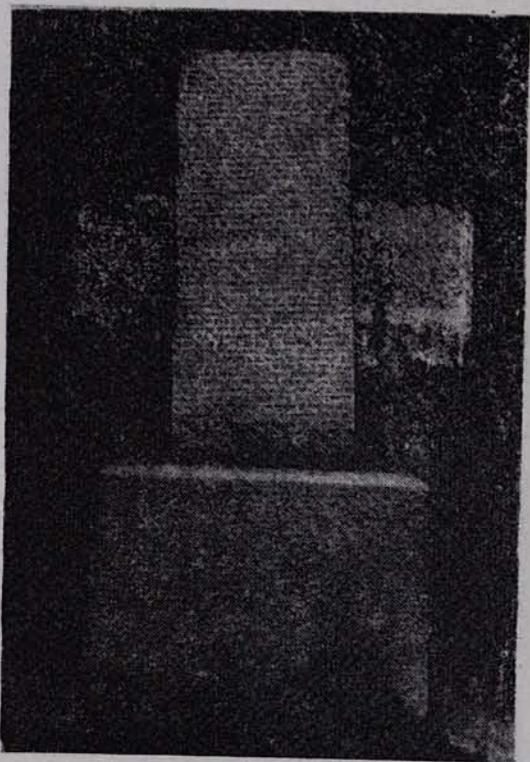
տուկ գեղարվեստական և պատմական արժեք ունեցող խաչքարեր: Այստեղ մեծ տեղ են գրավում կենցաղային տիպի քանդակային մոտիվները, որոնք արտացոլում են ժամանակի հայկական, մասնավորապես Ջուղայի կենցաղը:

Աշխարհիկ մոտիվներով Ջուղայի խաչքարերը շատ հարուստ են ու արժեքավոր:

Դեռևս 1915 թվականին Հ. Ա. Օրբելին շատ մեծ գնահատական էր տվել Ջուղայի խաչքարերին և դրանց վրա հրավիրել արվեստի բնագավառի աշխատողների հատուկ ուշադրությունը:

Միջնադարյան Հայաստանում քանդակվելու կանգնեցվել են անհամար քարձրարվեստ խաչքարեր և զանազան կոթողներ:

Հայկական քանդակագործության, մասնավոր խաչքարային արվեստի խոր ուսումնասիրությունն էլ ահա այս ուղղությամբ հետաքրքիր նորություններ կընծայեր միջնադարյան մեր մշակույթի մի շարք բնագավառների՝ ճարտարապետության, քանդակագործության, նկարչության, երաժշտության, ազգագրության և վերջապես մեր պատմության տարբեր բնագավառների ուսումնասիրության տեսակետից:

Նկար 2

² Թ. Թորամանյան, «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», Երևան, 1942 թ., Ա հատ., էջ 54:

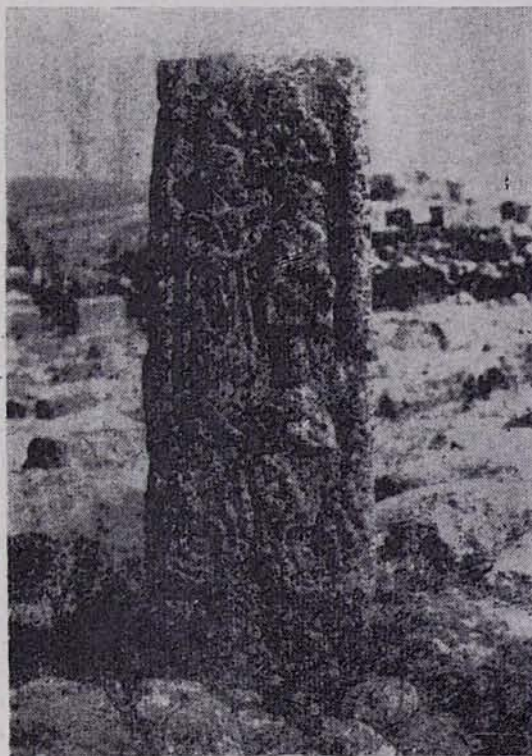
Բայց դժբախտաբար մեր արվեստի պատմության այս բնագավառը շատ քիչ է ուսումնասիրված: Այդ մասին քիչ, բայց արժեքավոր դիտողություններ կան մեծանուն և վաստակավոր գիտնականների ակադեմիկոս Հ. Ա. Օրբելու, Կիլիկիայի հանգուցյալ կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանի, ճարտարապետ Թ. Թորամանյանի և այլոց աշխատություններում:

Ներկա աշխատությամբ փորձում ենք տալ հայկական խաչքարային արվեստի զարգացման, նրա զարգացման առանձնահատկությունների, քանդակագործական մոտիվների, նրանց կիրառական նշանակության և պատմության ալելի լայն մի ուրվագիծ:

ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋՐ

Խաչքարերը, որպես հայ արվեստի յուրահատուկ երևույթ, սպառիչ կերպով ուսումնասիրված չեն եղել: Հայ գիտնականներից ու մանր տարբեր ենթադրություններ են արել խաչքարերի ծագման և նրանց կիրառական նշանակության մասին:

Մ. Արեղյանը գտնում է, որ խաչքարերը և խաչերը կանգնեցվում էին վանքերի և կամ գյուղերի մոտ, կամ էլ բլուրների վրա,

Նկար 3

Նկար 4

որպեսզի տարածած կարկուտը, ձյունը չվնասեն բերքին և կամ էլ երաշտ տարինների պատուհաս հրեշտակը պատկառի խաչից և բերքին վնաս չհասցնի: Իսկ հեթանոսության ժամանակ էլ նույն ձևով կանգնեցնում էին աստվածների արձանները, որոնք քրիստոնեության շրջանում վեր են ածվել ցասման խաչերի³:

Խոսելով խաչքարերի ձևի, հնագույն նմուշների մասին, Թ. Թորամանյանը գրում է. «Գալով գերեզմանների վրա կանգնված խաչքարերի ձևին, նրանք առհասարակ տապանաքարերի արևելյան յոդմը խորանարդ կամ աստիճանավոր պատվանդանի վրա կանգնեցված երկար քառակուսի հաստ քարի տապաններ են, որոնց արևմուտք նայող ճակատի վրա քանդակվում է խաչի պատկերը շրջապատված զանազան քանդակագործությամբ, դարի ճաշակի համաձայն: Այս ձևի խաչքարերի մեջ իմ տեսածներից ամենից հինը հազիվ թե դարի սկզբին հասնի: Իսկ նրանից առաջ հավանական է, որ եղած լինեին խորանարդ պատվանդանի վրա կանգ-

3 Մ. Արեղյան, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իրեն «Աստղիկ-Դերկետո» դիցուհու արձաններ», Երևան, 1941 թ., էջ 25:

Նկար 5

նրված. քառակուսի սյունանման կոթողներ
զանազան բարձրությամբ⁴:

Թ. Թորամանյանը ենթադրում է, որ է
դարից մինչև Ժ դարը քառակող կոթողներն
էին «հայոց տապանաքարերի ձևը»:

Խաչքարերին և նրանց նախորդը հանդի-
սացող կոթողներին «հիթիթյան» կամ «հաթ-
ան» ծագում է տալիս Գարեգին արքեպիս-
կոպոս Հովսեփյանը, ավելացնելով, որ այդ
փոխանցումը կարող է անմիջական լինել
յամ միջնորդաբար⁵:

Ահա սրանք են մատավորապես մեր պատ-
մագրության մեջ մեզ հայտնի մտքերը: Եղել
են սակայն մի շարք այլ ենթադրություններ,
ստ որի խաչքարերը և նրանց նախորդ կո-
թողները առաջացել են մենհիրներից (երկար
արեւրից): Եվ հիրավի, խաչքարերը սկզբնա-
ն շրջանում հանդիսանալով միաժամա-
ակ պաշտամունքային առարկաներ, ամե-

նայն հավանականությամբ կարող էին սեռել
մենհիրներից և կոթող արձանագրություն-
ներից: Հայաստանում մեզալիթյան (մեծ-
քարային) հուշարձանները, հատկապես մեն-
հիրները հանդիսացել են պաշտամունքային
կոթողներ: Այդպես է եղել այլուր՝ Ֆրանսիա-
յում, Զատկի կղզում, Իսպանիայում և այլն
(Համբարձման կղզում ամենախոշոր մենհի-
րը 22 մ. բարձրությամբ ունի: Նույնը և Եգիպ-
տոսում) (նկար 1):

Սակայն մենհիրները ոչ միայն կանգնեց-
ված են եղել կրոնիկների (մեծ քարերի)
կենտրոնում, ինչպես կարծում է Թ. Թորա-
մանյանը⁶, այլև առանձին կամ խմբերով:

Մեզանում պաշտվել է և ջրի աստվածու-
թյունը ի դեմս Աստղիկ-Դերկեսոս դիցուհու
արձանների՝ ձկնակերպ կոթողների⁷:

Հնագույն կոթող-արձանագրություններից
մենք ունենք դեռևս ուրարտական շրջանից,
որի նմուշներից լավագույնը հանդիսանում
է 1916 թվականին Հ. Ա. Օրբելու հայտնաբե-
րած ուրարտական Սարգուր Բ թագավորի
խորանարդած և պատվանդանի վրա կանգ-
նեցրած քառակող կոթողը, որի 4 կողմերի

Նկար 6

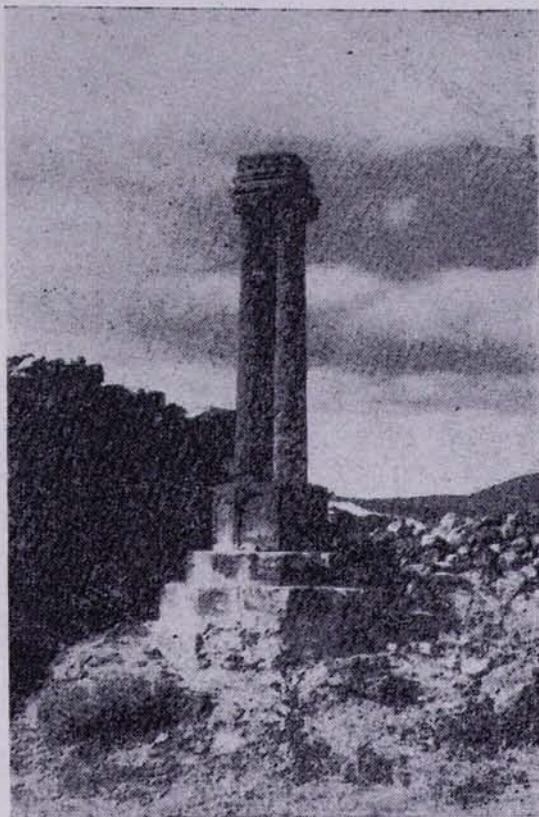
⁴ Թ. Թորամանյան, «Տեկորի տաճարը», Թիֆլիս,
1911 թ., էջ 215:

⁵ Գ. աբխալսկոպոս Հովսեփյան, «Նյութեր և ու-
ումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի
պատմության», պրակ Գ, Նյու-Յորք, 1944 թ., էջ 125—
26:

⁶ Թ. Թորամանյան, «Նյութեր...», Ա հատ., էջ 10:
⁷ Մ. Արեղյան, «Վիշապներ», էջ 77—78:

վրա քանդակված է 265 տող արձանագրություն, որն իր ձևով շատ նման է, թեև արտաքուստ, հայկական քառակող կոթողներին (ստեկա) (նկար 2):

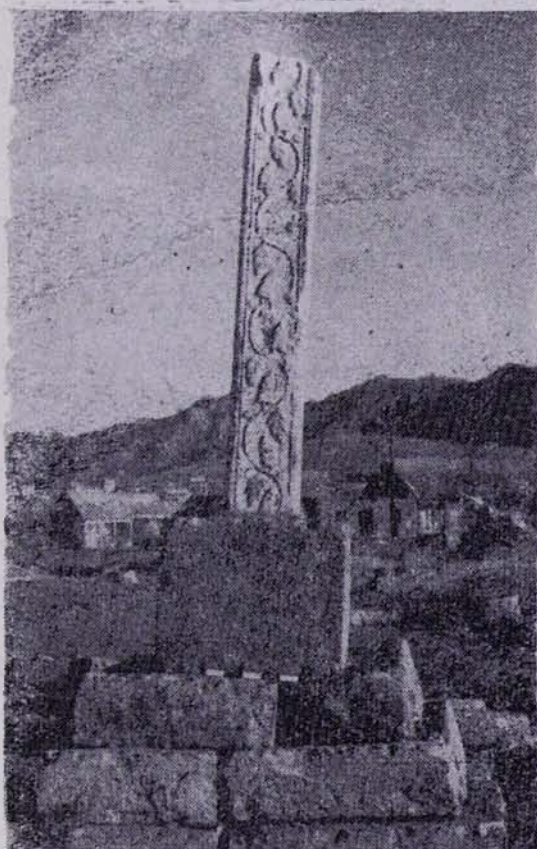
Որ Հայաստանում հեթանոսության շրջանում կանգնեցված են եղել քառակող կոթողներ, այդ մասին վկայում է Մ. Խորենացին իր աշխատության մեջ, որտեղ պատմելով է, թե ինչպես Արտաշես Ա թագավորը հրամայում է. «Եւ նշանս սահմանացն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել չորեքկուսի, և պնակաձև փոսել զմէջսն, ծածկելով յերկրի, և չորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամրարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ»⁸։ Սրանք իհարկե մեզ ծանոթ քառակող կոթողները չեն, սակայն հիշեցնում են դրանց նախատիպերը։ Իսկ եթե դրանց ավելացնենք նաև մեզ հասած խորանարդաձև պատվանդանների վրա քառակող կոթողների այն հնագույն նմուշները, որոնց քրիստոնեական լինելը վիճելի է, ա-

Նկար 8

պա և պարզվում է այն, որ խաչքարերի նախատիպերը հանդիսացող քառակող կոթողների գրեթե բոլոր աստիճանները մեզ մոտ Հայաստանում եղել են։ Հայաստանում ցարդ գտնված քառակող կոթողները համարվել են որպես քրիստոնեական շրջանի հուշարձաններ, բացի մի երկուսից, որոնք ըստ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանի, «կարող են հեթանոսական շրջանին պատկանել»⁹։

Քառակող կոթողները, ինչպես ճիշտ նկատել է Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը, գրեթե միշտ էլ եղել են բազիլիկ եկեղեցիների, այսինքն հնագույն եկեղեցիների մոտերքում։ Այս հանգամանքը խոսում է այն մասին, որ այդ կոթողները քրիստոնեական շրջանի հուշարձաններ չէին կարող լինել միայն, այլև այն, որ այդ քրիստոնեական բազիլիկ եկեղեցական շինություններն էլ, դրանց շինարարական այդ ձևերն էլ հանդիսացել են հեթանոսական շրջանից մեզ փոխանցվող մշակույթ, սկզբում լուրջ շինարարական ձև և ա-

Նկար 7

8 Մ. Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 185։

9 Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Նյութեր...», Գյումրի, էջ 125։

Նկար 9

պա որոշ չափով որպես պաշտամունքի բովանդակություն:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ երբ քրիստոնեությունը Հայաստանում Դ դարի սկզբին պետական կրոն հայտարարվեց, ինքնին հասկանալի է, որ միանգամից հնարավոր չէր անմիջապես ինչ որ նոր տիպի շինարարություններ, եկեղեցիների և կամ հնագույն կոթողների ձևեր ստեղծել:

Դրա համար էլ քրիստոնեական այդ ժամանակաշրջանի եկեղեցիները որոշ չափով նման էին լինելու, ճարտարապետական ձևի տեսակետից, նախկին կրոնական շինություններին, կամ էլ կառուցվելու էին նախկին տաճարների վայրերում, նրանց փլատակների և կամ նրանց հիմքերի վրա, իսկ որոշ դեպքերում էլ հնարավոր էր մի փոքր վերամշակումով մեհյանները հարմարեցնել քրիստոնեական Եկեղեցու պահանջներին:

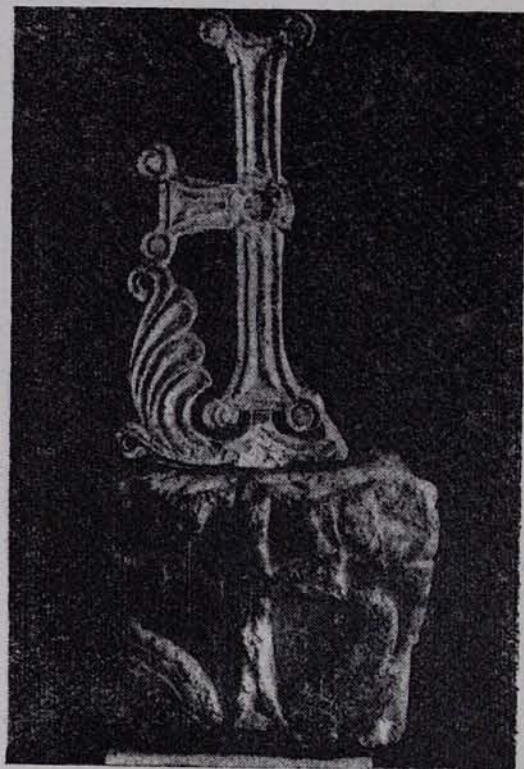
Այդ մասին են վկայում մեր մի շարք պատմիչների արժեքավոր պատմական վկայությունները. «Սուրյալէս և ի տեղիս մեհնանացն զոր կործանեաց յառաջագոյն, սուրյալէս և յԱրտաշատ քաղաքի և յամենայն տեղիս, յաշխարհս և ի գաւառս արհասարակ,

սոյն օրինակ գործեաց և բազմացոյց զեկեղեցիս», — վկայում է Ագաթանգեղոսը¹⁰:

Նույն միտքն է հաստատում Փափստոս Բյուզանդ պատմիչը. «Քանզի այսպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետքն հայոց, հանդերձ Թագաւորօքն և մեծամեծօքն, նախարարօքն և աշխարհախումբ բազմութեամբք պատուել զնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տեղիք պատկերաց կոռցն և ապա յանուն աստուածութեան սրբեցան և եղեն տուն աղօթից և տեղի ուխտից ամենայն ումեք»¹¹:

Այդ մասին է վկայում նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին, ըստ որի Երիզայում «Ոսկի կոմունա կոչուէին երկու մեհնանքն, մին Արտեմեայ, միւսն Իփիգենեայ և առանց փոփոխութեան շինուածոյն փոխուեցան յեկեղեցիս»¹²:

Ելնելով վերոհիշյալ փաստերից, կարելի է համարձակորեն ենթադրել, որ վաղ քրիստոնեական շրջանում կանգնեցված քառակող կոթողներն էլ իրենց հիմքում, իրենց ձևերով

Նկար 10

¹⁰ Ագաթանգեղոս, «Պատմութիւն հայոց», էջ 439:

¹¹ Փ. Բյուզանդ, «Պատմութիւն հայոց», Պետերբուրգ, 1883 թ., էջ 7:

¹² Ըստ Ալիշանի, «Հին հատար կամ հեթանոսական կրօնք հայոց», Վենետիկ, 1910 թ., էջ 293—294:

և չափերով (հիմնականում 1—3-ի համեմատությամբ) հանդիսանում են հեթանոսական շրջանում կանգնեցված նման կոթողների հետ ոչ պատճենները, այլ նրանց նմանօրինակները և կամ այլափոխված ձևերը:

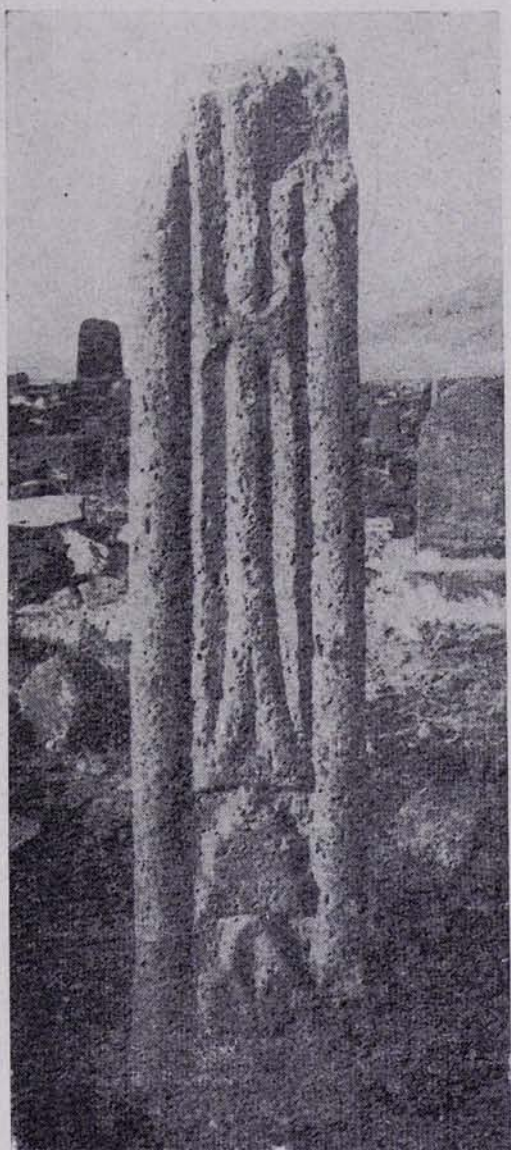
Այս տեսակետից էլ, քիչ չեն այնպիսի կոթողները, որոնց վերաբերյալ հայտնված կարծիքները վերանայման, վերաուսումնասիրման կարիքն ունեն: Վերցնենք, օրինակ, Թալինի շրջանի Գառնհովիտի քառակող ծանոթ կոթողը (նկար 3), որն իրենից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Ուսումնասիրողներից Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը այն համարում է քրիստոնեական և կոթողի առաջին երեսի պատկերաքանդակը (նկար 4) վերագրում է Աբրահամ Նահապետի իսահակ որդու զոհաբերությանը, իսկ երրորդ երեսի մոտիվը (նկար 5) եղակի է համարում, որպիսին ոչ մի այլ տեղ չի հանդիպել¹³:

Հետաքրքիր է, որ նույն այդ կոթողի առաջին երեսի պատկերաքանդակը Բ. Ստաքելյանը վերագրում է Գրիգոր Լուսավորչին, որի առաջ գտնվող մարդկային մատիվն էլ՝ Տասնարանյա պատվիրանների տակտակի սիմվոլիկ պատկերին¹⁴:

Թ. Թորամանյանը այս կոթողը հեթանոսական է համարում: Ուսումնասիրողներից Ա. Շ. Մնացականյանը կոթողի երրորդ երեսի թեման թեև հեթանոսական, մինչև անգամ պտղաբերության աստվածուհին է համարում, ձեռքին բռնած որպես թե զույգ ծաղկի մոտիվը, բայց կոթողի քանդակման ժամանակաշրջանը քրիստոնեական է համարում, ելնելով կոթողի չորրորդ երեսին քանդակված խաչից (նկար 6)¹⁵:

Վերլուծելով մինչև այժմ մեզ հայտնի քառակող կոթողների քանդակային մոտիվների արդյունքները, պիտի հեթանոսական մոտիվ համարել հիշյալ կոթողի չորրորդ երեսի պատկերաքանդակը, որովհետև ոչ մի այլ տեղ նման մոտիվի չենք հանդիպում և քրիստոնեական նման թեմա էլ չկա, որով կոթողը պետք է վերագրել Գ դարին:

Մինչև է դարը մեզանում գերիշխում էին նման քառակող կոթողները, նախքան խաչքարերին անցնելը: Նման կոթողներ շատ կան Հայաստանում իրենց տարատեսակներով հանդերձ, որոնցից հետաքրքիր են Ավանի աստիճանաձև պատվանդանով կոթողը (այժմ կոթողն անհայտացած է, մնում է աս-

նկար 11

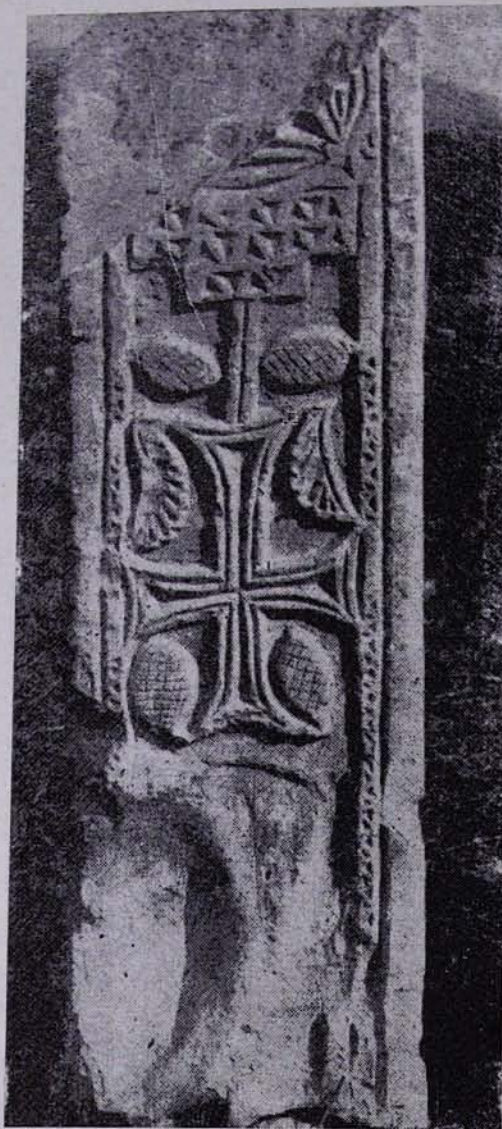
տիճանաձև պատվանդանը), Ալավերդու Թումանյան գյուղի հայտնի կոթողը (նկար 7)¹⁶,

16 Թումանյանի հիշյալ քառակող կոթողն ունի 2,71 մ. բարձրություն և 0,40—0,42 մ. լայնք, պատվանդանի ճեղքը հանդիսանում է բարձրությունը 4,61 մ. է: Կոթողի վերին մասում փոքրիկ անցք կա, որի վրա ինչ որ խոյակ է դրվել: Հետազայում, 1283 թ., պատվանդանի արևմտյան ճակատին քանդակել են խաչ և մի արձանագրություն այսպես՝ «Ես Վարհամ զաւտար շինար Գանն (չինական?) Թողի վկա ապնայնդ, կայ (?) և ես Խորիշա: Ով խափանէ: ՅժԺ, Հայրապետացն իզովեսցի: Տր Աժ ողորմի Մխիթար ԶԼԲ»:

13 Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Նյութեր...», պրակ Գ, էջ 85—86:

14 Բ. Առաքելյան, «Հայկական պատկերաքանդակները 4—7-րդ դ. դ.», Երևան, 1949 թ., էջ 49:

15 Ա. Շ. Մնացականյան, «Հայկական զարդարվեստ», Երևան, 1955 թ., էջ 62:

Նկար 12

Աշտարակի Օհանավան գյուղի քառակող կոթողը (Նկար 8), Արդվիի, Անգեղակոթի, Կողբի կոթողները և այլն:

Կոթողները կերտվում էին բազալտ, ֆիլզիտ, տուֆ և այլ քարերեց, իսկ նույն ժամանակներում թեկավոր խաչարձանները՝ սկզբում փայտից և ապա զանազան քարերից, ոսկուց, արծաթից և այլ մետաղներից: Վերջինները համեմատաբար փոքր էին և պահվում էին վանքերում, եկեղեցիներում,

Որ սկզբում խաչերը փայտից էին պատրաստվում և ոչ լավ մշակված, վկայում է Մ. Խորենացին. «բայց ի վերայ նոցա յարեան նախարարք քաղաքին, եթէ զով արդեք փոխանակ կոոցն երկրպագեմք, ուսան եթէ նշանի խաչին Քրիստոսի, զոր արարեալ կանգնեցին ի վերայ վայելուլ բլրոյն յարեալից կողմանէ քաղաքին, մեկուսի բաժանեալ և նա փոքրագոյն գետով: Եւ երկրպագեցին ամենայն բազմութիւնն ընդ առաւօտն նոյնպէս ի տանեաց իւրաքանչիւր: Բայց յորժամ ելեալ ի բլուրն տեսին փայտ կոփեալ՝ ոչ ճարտարաց ինչ գործ, յովովք քան զսակաւ արհամարհեցին, իբր թէ այսպիսեալ լի իցէ ամենայն անտառն նոցա. և թողեալ ի բաց գնացին»¹⁷:

Վերև հիշատակված քարե թեկավոր խաչերից հայտնաբերված են Օձունում (Ալավերդու շրջան), Դվինում, Կողբում, Արզնիում, Զրվեժում և այլն: Թեկավոր խաչերը բացի այն, որ դրվում էին խորանարդաձև և կամ աստիճանաձև պատվանդանների վրա, երբեմն էլ դրվում էին եկեղեցիների պատերի մեջ, որոնք, ըստ Կ. Ղաֆադարյանի, տարածված են եղել Ե—է դարերում (Նկար 10)¹⁸:

Այս բոլորից հետո հարց է ծագում, թե ե՞րբ և ինչպե՞ս են առաջացել հիշյալ կոթողներից և թեկավոր խաչերից մեզ ծանոթ խաչքարերը:

Թ. Թորամանյանը ժ դարից այն կողմ չի տանում հնագույն խաչքարերը, իսկ կոթողներն էլ հասնում են մինչև է դարը, կանգնեցված Ե—է դարերի բազիլիկ եկեղեցիների մոտ:

Արաբական ավերիչ արշավանքները է դարից սկսած մեծ հարված հասցրին նաև հայ ժողովրդի խաղաղ, շինարարական աշխատանքներին: Ը դարը ևս նպաստավոր չէր ստեղծագործական աշխատանքին: Արդեն Ը դարից գրավոր հիշատակարաններ ունենք, թե ինչպես արաբները խորտակում են «զկենդանագրեալ պատկերս ճշմարիտ մարդեղութեան Տեառն մերոյ և Փրկչին և նորին աշակերտացն», կամ «զնմանութիւն պայ-

¹⁷ Մ. Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 233—234:

¹⁸ Կ. Ղաֆադարյան, «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները», Երևան, 1952 թ., էջ 146:

ծառացեալ խաշին Քրիստոսի», որ հատկապէս եկեղեցուց դուրս եղած արձաններին կամ կոթողներին կարող է վերաբերվել¹⁹։ Մատենագրական այս տեղեկութիւններն էլ պետք է իբրեւ լուսարանութիւն ծառայեն մեր կոթողների վերջին շրջանը որոշելու համար։

Նյութական մշակութի հուշարձանների մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ արաբական տիրապետութեան վերջին շրջանում և հատկապէս թ դարի սկզբին քառակող կոթողները, ինչպէս նաեւ նախկինում տարածված թեւովոր խաչերը զիջում են իրենց տեղերը խաչքարերին, որոնք արդեն տիրապետող են դառնում հետագա դարերում, երբ այլեւ ասպարեզից ընդմիջւո հեռանում են քառակող կոթողները և թեւովոր խաչերը։

Թ դարում, Բագրատունյաց թագավորութեան հաստատումով և հայ իշխանական տների հզորացման պայմաններում, Հայաստանում առաջանում են տնտեսական դարգացման և ստեղծագործական աշխատանքի լայն հնարավորութիւններ։ Մայր առած շինարարական բուռն զարգացման հետ մեկտեղ, բնականաբար պետք է զարգանար նաեւ կոթողաշինութիւնը, այսպէս կոչված խաչքարային արձանաշինութիւնը։ Սակայն դա հին ձևով չէր կարող զարգանալ։

Նախ, որ Դ—է դարերի քառակող կոթողները, լինելով համեմատաբար երկարավուն 1—3-ի համեմատութեամբ և նույնիսկ ավելի, մեծ անհարմարութիւն էին ներկայացնում բնականոն խաչի ձև ստանալու համար։ Այսպէս, օրինակ, ճկար 11-ի քառակող կոթողի վրա խաչաձև քանդակելը խիստ դժվարանում է նրանով, որ խաչի ուղղահայաց թևերը, երկար լինելով, դժվարացնում են հորիզոնական թևերի համաչափ ստացումը։ Ինչպէս տեսնում ենք նկարից, խաչի հորիզոնական թևերը խիստ կարճ լինելով, այն հազիվ նկատվում է և տգեղացնում խաչը։

Մի ուրիշ հանգամանք ևս պահանջում էր քառակող կոթողից անցնելու հետագա խաչքարային ձևին և շափերին։ Դա այն էր, որ քառակող կոթողը 4 հավասար ճակատներ ունենալով, զրկված էր գլխավոր ճակատ ունենալու և հարմար տեղադրվելու հնարավորութիւնից։ Հայկական եկեղեցու խորանը նայում էր դեպի արևմուտք, դեպի

հավատացյալը։ Պահանջվում էր, որ քառակող կոթողը ևս նույնպիսի դիրք ընդուներ, որպէսզի մատչելի դառնար նայողին, բայց այդ հնարավոր չէր քառակող լինելու պատճառով։ Մինչդեռ խաչքարը, որն ունենալու էր միայն մի ճակատ, կարող էր բավարարել հավատացյալի պահանջը։ Ահա և խաչքարի այս նոր ձևն էլ հնարավորութիւն էր տալիս նրա ճակատը ավելի գեղեցիկ մշակելու և քանդակելու համար կենտրոնական խաչը։ Այսպիսով, խաչքարի համար պահանջվում էր քարե տախտակներ մոտավորապէս 1—2-ի համեմատութեամբ, որպիսի դեպքում խաչքանդակը շատ հարմար կարող էր տեղավորվել իր բնական չափերով նրա վրա և այդ երեսը դարձնել դեպի արևմուտք, եկեղեցու խորանի դիրքով։ Հնարավորութիւն էր ստեղծվում նրա վրա քանդակել համապատասխան ավելի հարմար մոտիվներ, վիճական անհրաժեշտ արձանագրութիւններ։

Է—Ը դարերի քառակող կոթողներից գլխունք, որ նրա հիմնական երեսի վրա խաչաքանդակից բացի քանդակվում էին նաև բուսական և երկրաչափական մոտիվներ, ընդ որում խաչի հորիզոնական թևերի վերևից կախվում են խաղողի ողկույզ-քանդակներ, իսկ հորիզոնական թևերի ներքևից՝ տերևաքանդակներ (ճկար 12)։

Հետևութիւնն այն է, որ արդեն մշակված, ձևավորված էին ապագա խաչքարի քանդակային հիմնական մոտիվները և խաչի ձևավորումը։ Խաչքարային քանդակագործութեան այս ձևն էլ ահա հետագայում դարձավ գերիշխող, բայց խիստ կերպով ոճավորված և որոշ բարեփոխութեան ենթարկված։

Սկզբնական շրջանում, այսինքն թ դարից, խաչքարերը կերտվում էին բավականին կոպիտ, քանդակային աղբատիկ մոտիվներով։ պարզ խաչը կանգնեցնում էին հողի մեջ խրած, իսկ հետագայում՝ հատուկ պատվանդանների վրա, երեսը դեպի արևմուտք դարձած, և կամ էլ եկեղեցիների արևմտյան պատերի մեջ ագուցված։

Եվ այսպէս, երկարատե ու աստիճանական զարգացման հետևանքով, հնագույն կոթողները վերածվեցին խաչքարերի, որպէս հայ արվեստին միայն հատուկ նոր և յուրահատուկ հուշարձանների, որոնցից հայտնաբերված հնագույն նմուշները թվակիր արձանագրութեամբ պատկանում են թ դարին, ինչպէս կտեսնենք քիչ հետո։

(Շարունակելի)

19 Գ. արեւիկսկոպոս Հովսեփյան, «Նյութեր...», Գ պրակ, էջ 127։